

॥ श्री ॥
संस्कृत-भाषा-विभाग-प्रकाशना
१०३

मनुस्मृतिः

श्रीकृष्णकभट्टप्रणीत-

‘मन्वर्थमुक्तावली’ व्याख्योपेता

विस्तृतभूमिका - रमाख्यहिन्दीभाष्यानुवाद - विशंपाल्यव्याख्यात्मकटिप्पणी-
विविधानुक्रमणिकायुता

प्रथम-द्वितीय-सप्तमाध्यायः

हिन्दीभाष्यानुवादकारः

गिरिधर गोपाल शर्मा

एम. ए., एम. फिल

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली- ११०००७

२४५५४

विश्वकर्मप्रमाणिका

प्रथमोऽध्यायः

प्रकरणम्

श्लोकाः पृष्ठम् प्रकरणम्

श्लोकाः पृष्ठम्

मनुष्यम्	1	1	जरायुजानां गणना	43	27
महर्षिः मनुं धर्मं पप्रच्छुः	1	1	अण्डजानां गणना	44	27
भुवनानुवाच	4	6	स्वेदजानां गणना	45	27
जगदुत्पत्तिर्वाचनम्	6	9	उद्भिज्जानां गणना	46	28
तज्जगदनुत्पत्तिः	8	10	वनस्पतिवृक्षयोः स्वरूपम्	47	28
ग्रहाणां उत्पत्तिः	9	11	गुच्छगुल्मादीनां स्वरूपम्	48	28
वागयगाशब्दानिर्वचनम्	10	11	ब्रह्मणोऽन्तर्धानम्	51	29
ग्रहाणां स्वरूपम्	11	12	महाप्रलयस्वरूपम्	54	30
अण्डस्य द्विधाकरणम्	12	12	जीवस्योत्क्रमणम्	55	31
स्वर्गपृथ्व्यादिनिर्माणम्	13	12	जीवस्य देहान्तरग्रहणम्	56	31
महदादीनामुत्पत्तिः	14	13	जाग्रत्स्वप्नाभ्यां जगतः		
देवगणादिर्गृष्टिः	22	19	सञ्जीवनं प्रमापणं च	57	32
वेदत्रयर्गृष्टिः	23	19	एतच्छास्त्रस्य		
कालादिर्गृष्टिः	24	20	प्रचारकथनम्	58	32
कामक्रांथादिर्गृष्टिः	25	20	इदं शास्त्रं ऋषिभ्यः-		
धर्माधर्माद्येकः	26	20	कथयामास	59	33
सूक्ष्मस्थूलाद्युत्पत्तिः	27	21	मन्वन्तरवर्णनम्	61	33
कर्मानुसारिणो गृष्टिः	28	21	निमेषादिकालमानकथनम्	64	34
घ्रात्यगार्हपत्यर्गृष्टिः	31	23	पित्र्याहोरात्रकथनम्	66	34
स्त्रीपुरुषर्गृष्टिः	32	24	दैवाहोरात्रकथनम्	67	35
मनोरुत्पत्तिः	33	24	चतुर्युगप्रमाणम्	69	35
सर्गव्याद्युत्पत्तिः	34	24	दैवयुगप्रमाणम्	71	37
यज्ञगन्धर्वाद्युत्पत्तिः	37	25	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	72	37
मेघादिर्गृष्टिः	38	25	ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो		
पशुपक्ष्यादिर्गृष्टिः	39	26	नियुङ्क्ते	74	38
कृमिकीटाद्युत्पत्तिः	40	26	मनस आकाशप्रादुर्भावः	75	38

वृत्तसंज्ञाः	76	39	श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे		
वृत्तसंज्ञाः	78	39	श्रुतिर्वलवती		
वृत्तसंज्ञाः	79	40	श्रुतिद्वैधे उभयं प्रमाणम्	13	65
वृत्तसंज्ञाः	81	40	श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह	14	66
वृत्तसंज्ञाः			दशकर्मापेतस्यात्राधिकारः	15	66
वृत्तसंज्ञाः	82	41	धर्मानुष्ठानयोग्यदेशकथनम्	16	66
वृत्तसंज्ञाः	83	41	ब्रह्मावर्तदेशीयः सदाचारः	17	67
वृत्तसंज्ञाः	85	44	कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह	18	67
वृत्तसंज्ञाः	88	45	तद्देशीयब्राह्मणादाचारं	19	68
वृत्तसंज्ञाः	89	45	शिक्षेत्	20	68
वृत्तसंज्ञाः	90	45	मध्यदेशमाह	21	68
वृत्तसंज्ञाः	91	46	आर्यावर्तमाह	22	68
वृत्तसंज्ञाः	93	46	यज्ञियदेशमाह	23	69
वृत्तसंज्ञाः	97	47	वर्णधर्मादिकमाह	25	69
वृत्तसंज्ञाः			द्विजानां वैदिकमन्त्रैर्गर्भा-		
वृत्तसंज्ञाः	103	49	धानादि कं कार्यम्।	26	70
वृत्तसंज्ञाः	104	50	गर्भाधानादेः		
वृत्तसंज्ञाः	108	51	पापक्षयहेतुत्वमाह	27	70
वृत्तसंज्ञाः	111	52	स्वाध्यायादेर्मोक्षहेतुत्वमाह	28	71
वृत्तसंज्ञाः			जातकर्माह	29	71
वृत्तसंज्ञाः			नामकरणमाह	30	72
वृत्तसंज्ञाः	1	55	स्त्रीणां नामकरणमाह	33	73
वृत्तसंज्ञाः	2	58	निष्क्रमणान्नप्राशने	34	73
वृत्तसंज्ञाः	3	58	चूडाकरणम्	35	74
वृत्तसंज्ञाः	4	59	उपनयनम्	36	74
वृत्तसंज्ञाः	6	59	उपनयनकालविचारः	38	75
वृत्तसंज्ञाः	7	63	व्रात्याः	39	75
वृत्तसंज्ञाः	9	63	कृष्णाजिनादिधारणम्	41	76
वृत्तसंज्ञाः	10	63	मौञ्ज्यादिधारणम्	42	76
वृत्तसंज्ञाः	11	64	मौञ्जयलाभे कुशादि-		
वृत्तसंज्ञाः	12	65	मेखला कार्या	43	77

उपनीतमाह	41	77			
अथ प्रणवाः	45	78	प्रणवस्यार्थः	80	80
अथ विष्णुः	49	79	प्रणवस्यार्थः	81	80
ब्राह्मणादितीर्थनाचमनं न			प्रणवस्यार्थः	84	91
पितृतीर्थेन	82	80	प्रणवस्यार्थः	85	92
ब्राह्मणादितीर्थान्याह	83	80	प्रणवस्यार्थः	88	93
आचमनविधिः	84	81	प्रणवस्यार्थः	89	93
सव्यापसव्यमाह	85	81	प्रणवस्यार्थः	93	94
विनष्टे पूर्वदण्डादौ	86	82	प्रणवस्यार्थः	94	95
द्वितीयादिग्रहणम्	87	82	प्रणवस्यार्थः	96	96
केशान्ताख्यसंस्कारः	88	82	प्रणवस्यार्थः	97	96
स्त्रीणां संस्काराद्यमन्त्रकम्	89	83	प्रणवस्यार्थः	98	96
स्त्रीणां वैवाहिक-	90	83	प्रणवस्यार्थः	99	97
विधिर्वैदिकमन्त्रैरेव	91	85	प्रणवस्यार्थः	100	97
उपनीतस्य कर्माह	92	85	प्रणवस्यार्थः	101	97
वेदाध्ययनविधिः	93	86	प्रणवस्यार्थः	103	98
गुरुवन्दनविधिः	94	86	प्रणवस्यार्थः	104	99
गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ	95	87	प्रणवस्यार्थः	105	99
अध्ययनादावन्ते च प्रणवः	96	87	प्रणवस्यार्थः	106	99
प्राणायामः	97	88	प्रणवस्यार्थः	108	100
प्रणवाद्युत्पत्तिः	98	88	प्रणवस्यार्थः	109	100
सावित्र्युत्पत्तिः	99	89	प्रणवस्यार्थः	110	101
सावित्रीजपफलम्	100	89	प्रणवस्यार्थः	111	101
सावित्रीजपाकरणे	101	89	प्रणवस्यार्थः	112	101
			प्रणवस्यार्थः	115	102

अभ्यापनं निना चेदग्रहण	116	103	आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्	146	113
निषेधः			बालोऽप्याचार्यः पितेव	150	114
अभ्यापकानां मान्यत्वमाह	117	103	अत्र दृष्टान्तमाह	151	115
क्षत्रिणां चरणनिन्दा	118	103	वर्णक्रमेण ज्ञानादिना	155	116
गुरोर्भावाद्भावादी	119	104	ज्यैष्ठ्यम्		
नृदाभावादनं	120	104	मुखनिन्दा	157	116
अभिवादनफलम्	121	104	शिष्या मधुरा वाणी	159	117
अभिवादनविधिः	122	105	प्रयोक्तव्या		
प्रत्याभिवादनं	125	106	नरस्य वाङ्मनःसंयममाह	160	117
प्रत्याभिवादानाज्ञाने दोषः	126	107	परद्रोहादिनिषेधः	161	117
कुशलप्रश्नादी	127	107	परेणावमाने कृतेऽपि क्षमा	162	118
दीक्षितेर्देर्नामग्रहणनिषेधः	128	107	कार्या		
परस्य्यादेर्नामग्रहणनिषेधः	129	108	अवमन्तुर्दोषः	163	118
वर्नप्रमातुलादिवन्दननिषेधः	130	108	ब्रूनेन विधिना वेदोऽध्येतव्यः	164	118
मत्तृष्वस्त्रादयो गुरुस्त्री-	131	108	वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वम्	166	119
वत्पूज्याः			वेदाभ्यास्तुतिः	167	120
भ्रातृभार्याद्यभिवादाने	132	108	वेदमनधीत्य वेदाङ्गान्य-	168	120
ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादाने	133	109	विद्याध्ययननिषेधः		
पैरसख्यादी	134	109	द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	169	120
दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः	135	110	अनुपनीतस्यानधिकारः	171	121
क्षत्रियादिभिः पितेव वन्द्यः			कृतोपनयनस्य वेदाध्ययनम्	173	122
वित्तादीनि मान्यत्वकारणाणि	136	110	गोदानादौ नव्यदण्डादयः	174	122
रथारूढादेः पन्था देयः	138	111	एते नियमानुष्ठेयाः	175	122
स्नातकस्य पन्था राज्ञा प्रदेयः	139	111	नित्यस्नानतर्पणहोमादि	176	122
अथाचार्यः	140	112	ब्रह्मचारिणो नियमाः	177	123
अथोपाध्यायः	141	112	कामाद्रेतःपातनिषेधः	180	124
अथ गुरुः	142	112	स्वप्ने रेतःपाते	181	124
अथार्त्विक्	143	112	आचार्यार्थं जलकुशाद्याहरणम्	182	124
अध्यापकप्रशंसा	144	113	वेदयज्ञोपेतगृहाद्विक्षा कर्तव्या	183	124
मात्रादीनामुत्कर्षः	145	113	गुरुकुलादिभिक्षायाम्	184	125

अभिप्रेतविषयानिषेधः	185	128	रज्यादेः भोगाचारणे	221	136
रामधर्मसमीपविषयः	186	128	विचरणेणात्	224	136
दोषासंकरणे	187	128	पिताचार्यादयो भावगतव्याः	225	137
एकगुरुविषयानिषेधः	188	126	तेषां शुश्रूषाकरणादी	228	138
निष्पन्नस्यैवनाशभोजने	189	126	तेषामनादरीनन्ता	234	139
क्षत्रियैश्च योनैकाशभोजनम्	190	126	भावादिशुश्रूषायाः प्राधान्यम्	235	140
अध्ययने गुरुहिते च यत्नं			भीत्यादेरीप विद्यादिग्रहणम्	238	140
कुर्यात्	191	127	आपादे क्षत्रियादेरप्यप्येतव्यं		
गुर्वाज्ञाकारित्वमाह	192	127	तेषां पादप्रक्षालनादि च		
गुरौ सुप्ते शयनादि	194	127	कार्यम्	241	142
गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः	195	128	क्षत्रियादिगुरावतिवारादिनिषेधः	242	142
गुरुसमीपे चाश्रयनिषेधः	198	129	यावज्जीवं गुरुशुश्रूषणे	243	142
गुरोर्नामग्रहणादिकं न			गुरुदक्षिणादौ	245	143
कार्यम्	199	129	आचार्ये मृते तत्पुत्रादिसेवनम्	247	144
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	200	129	यावज्जीवं गुरुकुलसेवाफलम्	249	144
गुरुपरिवादकरणफलम्	201	129			
समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत्	202	130	सप्तमोऽध्यायः		
गुर्वादिपरोक्षे न			राजधर्मानाह	1	147
किञ्चित्कथयेत्	203	130	कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणम्	2	148
यानादौ गुरुणा सहोपवेशने	204	130	रक्षामिन्द्राद्यंशाद्राजोत्पत्तिः	3	149
परमगुरौ गुरुवद्वृत्तिः	205	131	राजप्रशंसा	6	150
विद्यागुरुविषये	206	131	राजद्वेषनिन्दा	12	152
गुरुपुत्रविषये	207	131	राजस्थापितधर्मं न चालयेत्	13	152
गुरुस्त्रीविषये	210	132	दण्डोत्पत्तिः	14	152
स्त्रीस्वभावकथनम्	213	133	दण्डप्रणयनम्	16	153
मात्रादिभिरेकान्तवासनिषेधः	215	133	दण्डप्रशंसा	17	154
युवतीगुरुस्त्रीवन्दने	216	134	अपथादण्डनिषेधः	19	155
गुरुशुश्रूषाफलम्	218	134	दण्ड्येषु दण्डाकरणे निन्दा	20	155
ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह	219	135	पुनर्दण्डप्रशंसा	22	156
सूर्योदयास्तकालस्वापे	220	135	दण्डप्रणेता कीदृश इत्यत्राह	26	158
संध्योपासनमवश्यं कार्यम्	222	136	अधर्मदण्डे राजादीनां दोषः	28	159

अथ विद्वत्परायणः	50	168	गजः प्रेमयन्त्राणां		
सामर्थ्यः	53	170	दस्यभानिर्गन्धः	97	
अथ सचिवाः	54	170	अलज्जं लज्जामिच्छेत्	99	186
सचिविगणदिचिन्ता	56	171	नित्यमश्रपदात्यादिशिक्षा	101	187
सचिविचिन्ता हितं कार्यम्	57	172	नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	102	187
ब्राह्मणमन्त्रिणः	58	172	अमात्यादिषु माया न कार्या	103	188
अन्धान्यमात्यान् कुर्यात्	60	173	प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	104	188
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	62	173	अर्थादिचिन्ता	105	188
दूतलक्षणम्	63	174	विजयविरोधिनो वशीकरणम्	106	188
सेनापत्यादि कार्यम्	65	175	सामदण्डप्रशंसा	107	189
दूतप्रशंसा	66	175	राजरक्षा	109	190
प्रतिराजेप्सितं दूतेन जानीयात्	67	176	प्रजापीडने दोषः	110	191
जाङ्गलदेशाश्रयणे	69	176	प्रजारक्षणे सुखम्	111	192
अथ दुर्गप्रकाराः	70	176	ग्रामपत्याधिपत्यादयः	113	193
अस्त्रान्नादिपूरितं दुर्गं कुर्यात्	75	179	ग्रामदोषनिवेदनम्	115	193
सुन्दरीं भार्यामुद्वहेत्	77	179	ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	116	193
पुरोहितादयः	78	179	ग्राम्यकार्याण्यन्येन कर्तव्यानि	118	194
यज्ञादिकरणम्	79	180	अर्थचिन्तकः	120	195
करग्रहणे	80	180	तच्चरितं स्वयं जानीयात्	121	195
अथाध्यक्षाः	81	180	उत्कोचादिग्राहकशासनम्	122	195
ब्राह्मणानां वृत्तिदानम्	82	181	प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्	123	196
ब्राह्मणानां वृत्तिदानप्रशंसा	83	181	वणिक्करग्रहणे	125	196
पात्रदानफलमाह	85	182	अल्पाल्पकरग्रहणे	127	197
संग्रामे आहूतो न निवर्तेत	87	183	धान्यादीनां करग्रहणे	129	198
संमुखमरणे स्वर्गः	89	183	श्रोत्रियात्करं न गृहीयात्	130	198
कूटास्त्रादिनिषेधः	90	184	श्रोत्रियवृत्तिकल्पने	133	199
संग्रामेऽवध्यानाह	91	184	शाकादिव्यवहारिणः	134	199
भीतादिहनने दोषः	94	185	स्वल्पकरः	137	200
संग्रामे पराङ्मुखहतस्य दोषः	95	185	शिल्प्यादिकं कर्म कारयेत्	138	200
येन यज्जितं तद्धनं तस्यैव	96	186	स्वल्पादिप्रचुरकरग्रहणनिषेधः	139	201

तीक्ष्णभुक्तान्नक्षणम्	140	201	अपानिकयोग्यानाह	193	223
अपानेन सप्त काशचिन्तनम्	141	201	सैन्यपरीक्षणम्	194	223
दशयुनिग्रहणम्	143	201	परराष्ट्रपीडने	195	223
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वम्	144	202	परप्रकृतिभेदादि	197	224
सभाकालः	145	202	उपायाभावे युध्येत्	200	225
एकान्तो गोप्यमन्त्रणम्	147	203	जित्वा ब्राह्मणादिपूजनं		
मन्त्रणकाले स्याद्यपसारणम्	149	203	प्रजानामभयदानं च	201	225
धर्मकामादिचिन्तनम्	151	204	तद्वंश्याय तद्राज्यदाने	202	225
दूतसंप्रेषणादयः	153	204	करग्रहणादि	206	227
अथ प्रकृतिप्रकाराः	156	208	मित्रप्रशंसा	207	227
अरिप्रकृतयः	158	210	शत्रुगुणाः	210	228
अथ षड्गुणाः	160	211	उदासीनगुणाः	211	228
संध्यादिप्रकारः	162	212	आत्मार्थे भूम्यादित्यागः	212	229
संधिविग्रहादिकालाः	169	215	आपदि उपायचिन्तनम्	214	229
बलिनृपसंश्रयणे	175	216	अथ राज्ञो भोजने	216	230
आत्मानमधिकं कुर्यात्	177	217	अन्नादिपरीक्षा	217	230
आगामिगुणदोषचिन्ता	178	217	विहारादौ	221	231
राजरक्षा	180	218	आयुधादिदर्शनम्	222	231
अरिराज्ययानविधिः	181	218	संध्यामुपास्य प्रणिधिचेष्टितादि	223	232
शत्रुसेविमित्रादौ सावधानम्	186	220	ततो रात्रिभोजनादयः	224	232
व्यूहकरणे	187	220	अस्वस्थः श्रेष्ठामात्येषु		
जलादौ युद्धप्रकारः	192	222	निःक्षिपेत्	226	232

